

Shahid Bahonar
University of Kerman

Journal of Iranian Studies

Print ISSN: 1735-0700

Online ISSN: 2980-8766

Journal of Iranian Studies

Intertextuality and the Evolution of the Concept of “Love” (‘ishq) in Mystical Texts of the School of Unveiling and Intuitive Knowledge (Kashf and Shuhud) based on Gérard Genette’s Theory (Focusing on Sawanih al-‘Ushshaq, Lawa’ih, Lama’at, and Lawāmi’ and Lawā’ih)

Bayan Abdi^{1✉} | Hasan Soltani Kohbani² | Ali Geravand³

1. Corresponding author, PhD student in Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Ilam, Ilam, Iran. miladifereshteh@yahoo.com

2. Associate professor department of Persian Language and Literature, Faculty of Humanities, Ilam University, Ilam Iran. soltanihassan@gmail.com

3. Associate professor department of Persian Language and Literature, Faculty of Humanities, Ilam University, Ilam Iran. geravaandalii@yahoo.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received 2025 July 17
Received in revised form
2025 November 21
Accepted 2026 May 29
Published online 2026
June 22

Keywords:
Intertextuality
Concept of Love (‘Ishq).
Mystical Texts (Sufi
Texts)
School of Unveiling and
Intuitive Knowledge
(Kashf and Shuhud)

ABSTRACT

Purpose: The present research attempts to use the intertextual approach to investigate how mystical texts within the School of Unveiling and Intuitive Knowledge (Kashf and Shuhud) have influenced each other, and the process of semantic changes in the concept of "Love" (‘ishq) throughout the historical trajectory of these texts.

Method and Research: This research has examined the selected texts based on Genette's theory of intertextuality, which is divided into three categories: explicitly intentional, latently intentional, and implicit.

Findings and Conclusions: The mystical tradition (Sufism), as the context in which these texts were formed, plays a key role in the transformation of the concept of Love (‘ishq). These texts have not only influenced the amorous discourse affected by the Persian and Arabic literary tradition, but they have also been shaped and evolved within this very discourse. The findings show how intellectual and mystical traditions have resulted in the semantic transformation of the concept of love through textual interaction (intertextuality).

Cite this article: Abdi.B Soltani Kohbani. H. Geravand. A. (2026). Intertextuality and the Evolution of the Concept of "Love" (‘ishq) in Mystical Texts. *Journal of Iranian Studies*, 25 (49), 1-20. <http://doi.org/10.22103/jis.2026.25576.2742>

© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

DOI: <http://doi.org/10.22103/jis.2026.25576.2742>

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

Role-based systemic linguistics provides a comprehensive framework for conducting stylistic analyses based on language and linguistic phenomena. By describing and analyzing the structures of language, with a focus on "verbs" and considering the impact of social fluctuations and personal life changes of literary authors on the formation of their works, role-based linguistics seeks to discover and interpret the minds and worlds of the creators of literary works and to analyze the factors influencing the formation of their works. This approach pays attention to "verbs" as the main component of a sentence and classifies them into three main categories: material, mental, and relational. This research, considering this approach, seeks to answer the following main question: Given the instructive-persuasive structure of proverbs common in the Persian language, what role does each type of linguistic process play in conveying the intended ideas in these expressions?

Methodology

The research method is descriptive-analytical and is conducted through sampling and case study. The number of samples is about 300 proverbs from five written sources in standard Persian. The type of study and research method is descriptive-analytical, and the execution method is descriptive (including examining how role-thinking processes are arranged and analyzing the reasons for the formation of those specific processes). The statistical population includes common Persian proverbs that have a standard language structure. The sample unit is the "clause," and the unit of analysis, "verb," is also the "process."

Discussion

The findings of the research show that, among the six linguistic processes in the textual structure of Persian proverbs, relational processes (39%), material processes (24%), and mental processes (21%) have the highest frequency. Among the sub-processes, the highest frequency belongs to verbal, behavioral, and existential processes, respectively. The frequency of these processes in the structure of these proverbs indicates that most proverbs in the Persian language have a descriptive structure that seeks to indirectly convey the intended idea to the audience. The way verbs are used in the structure of these proverbs is often passive, and no specific reference is made to a known person. If there is a reference to a person, it is made in an indefinite form to preserve the generality and universality of the matter. In general, in the structure of these proverbs, more attention is paid to the characteristics of individuals rather than gender, position, and the like. The results of the research show that in the structure of these proverbs, more emphasis is placed on the behavior, temperament, and character of individuals, and the use of complex and abstract metaphors and allusions is avoided. Most common Persian proverbs are expressed through relational processes. Authors use relational processes to engage the audience and involve them in the narrative and the idea presented. One of the capabilities that relational processes provide to the writer is that they provide a broad context for describing the details of events. In the structure of proverbs that have active verbs, concepts such as seeking livelihood, making friends and reducing enemies, seeking freedom and denying servitude, encouraging kindness to others, avoiding doing work without benefit, emphasizing deeds and avoiding speech, avoiding boasting, and the like are mentioned. Some of these proverbs are presented in a question structure with the aim of making the audience think and ponder. One of the noteworthy points in the structure of these proverbs is the lack of use of "imperative" verbs except in a few cases; it seems that this style of expression also emphasizes indirect education

and training and avoids any kind of commanding language in relation to the audience.

Mental processes are more prevalent in cases where the intention is to express abstract, remote, and past-tense concepts. "Seeking, wanting, seeing, becoming attached, calculating, appreciating, blaming, and the like are the most important verb stems in these proverbs. As mentioned in the discussion of material processes, in the textual structure of these processes, compared to material and relational processes, more imperative verbs have been used, and it seems that abstract verbs and concepts are a way of directly teaching the audience in the structure of common Persian proverbs. Most of these proverbs emphasize gratitude and human virtue in relation to one's own position and self-esteem.

Conclusion

The results of the research show that most common Persian proverbs have used six groups of participants in the structure of various linguistic processes: "humans," "animals," "objects," "plants," "human body parts," and "natural elements," each of which plays a role in conveying the intended instructional ideas in different ways. The findings indicate that most of these proverbs are expressed through relational processes; processes that are used for identification and description. Describing the difficulties of the path of love; describing security and its benefits; emphasizing honesty and avoiding lies; explaining the place of silver and gold in human life; describing different ways of seeking livelihood; choosing the right companion; emphasizing good behavior and character; describing the two-way relationship of love (attraction and effort); emphasizing the appreciation of the moment and avoiding looking back; and emphasizing relying on oneself are among the themes and instructional teachings presented in the structure of this group of proverbs. In the next level after relational processes, in the structure of proverbs that have active verbs, concepts such as seeking livelihood, making friends and reducing enemies, seeking freedom and denying servitude, encouraging kindness to others, avoiding doing work without benefit, emphasizing deeds and avoiding speech, avoiding boasting, and the like are mentioned. Some of these proverbs are presented in a question structure with the aim of making the audience think and ponder. Mental processes are also prevalent in the structure of common Persian proverbs, especially in cases where the intention is to express abstract, remote, and past-tense concepts. "Seeking, wanting, seeing, becoming attached, calculating, appreciating, blaming, and the like are the most important verb stems in these proverbs.

بینامتنیت و تطور مفهوم «عشق» در متون عرفانی مکتب کشف و شهود بر مبنای نظریه ژرار ژنت (با

تکیه بر سوانح‌العشاق، لوايح، لمعات و لوامع و لوايح)

بیان عبدی^۱، حسن سلطانی کوهبنانی^۲، علی گراوند^۳

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی. دانشگاه ایلام، ایلام، ایران. رایانامه: miladifereshteh@yahoo.com

۲. نویسنده مسئول استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی. دانشگاه ایلام، ایلام، ایران. رایانامه: soltanihassan@gmail.com

۳. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی. دانشگاه ایلام، ایلام، ایران. رایانامه: geravaandalii@yahoo.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله:	زمینه/هدف: پژوهش حاضر تلاش دارد با استفاده از رویکرد بینامتنیت، چگونگی تأثیرپذیری متون عرفانی در مکتب کشف و شهود از یکدیگر و روند تغییرات معنایی مفهوم «عشق» در سیر تاریخی این متون را بررسی کند. این پژوهش متون برگزیده را بر مبنای نظریه بینامتنیت ژنت که به سه گونه آشکارا، پنهان و ضمنی تقسیم شده، مورد بررسی قرار داده است.
تاریخ دریافت:	روش/رویکرد: این پژوهش، به مطالعه تأثیرپذیری چهار متن عرفانی «سوانح‌العشاق» احمد غزالی، «لوايح» عین‌القضات همدانی، «لمعات» فخرالدین عراقی و «لوايح» عبدالرحمن جامی در چهارچوب نظریه بینامتنیت ژنت می‌پردازد و شیوه‌های بازنمایی عشق و روند تحول معنایی آن را در این متون تحلیل می‌کند. از روش‌های مقایسه‌ای و تحلیل متنی بهره گرفته شده و نقش سنت عرفانی و گفتمان عاشقانه در شکل‌گیری این تطور مورد توجه قرار گرفته است.
تاریخ بازنگری:	یافته‌ها/ نتایج: یافته‌ها نشان می‌دهد که چگونه سنت‌های فکری و عرفانی از طریق تعامل متون، به تحول معنایی مفهوم عشق منتج شده‌اند. احمد غزالی عشق را به‌عنوان نیرویی الهی و مستقل از عقل معرفی می‌کند؛ درحالی‌که عین‌القضات بر جنبه‌های دیالکتیکی عشق و وصال تأکید دارد. فخرالدین عراقی با زبانی شاعرانه‌تر، عشق را به‌عنوان رمز وصال حق مطرح می‌کند و جامی نگاهی نسبتاً نظام‌مندتر به این مفهوم دارد. پیوند بینامتنی این آثار بیانگر تداوم سنت‌های معنوی و تحول مفاهیم عشق در عرفان اسلامی است. غزالی در «سوانح‌العشاق» بنیانی استوار برای مفهوم عشق عرفانی بنا نهاد و بر تفکیک عشق حقیقی و مجازی تأکید کرد. این نگرش بعدها در آثار عین‌القضات با رویکردی شهودی تعمیق یافت و وی تجربه عشق را به عرصه شخصی و مکاشفه باطنی کشاند. عراقی در «لمعات»، عشق را با وحدت وجود پیوند داده و مفهوم جمال را وارد گفتمان عشق عرفانی کرد. جامی نیز در «لوايح»، دیدگاهی جامع و فلسفی‌تر از عشق ارائه داد و آن را به جوهر هستی و مسیر وصال الهی تعبیر نمود. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که باید در چند سطح مختلف به مقوله بینامتنیت در این متون نگریست. سطح نخست درون‌مایه و محتوای آثار است، سطح دوم ساختار روایت و سبک نگارش این متون است و سطح سوم شامل تصویرسازی از مفهوم عشق است و در میان انواع بینامتنیت در این متون، باید بینامتنیت ضمنی را ویژگی غالب دانست.
تاریخ پذیرش:	
تاریخ انتشار:	
کلیدواژه‌ها:	بینامتنیت، مفهوم عشق، متون عرفانی، مکتب کشف و شهود.

استناد: عبدی، بیان؛ حسن؛ گراوند، علی (۱۴۰۵). بینامتنیت و تطور مفهوم «عشق» در متون عرفانی مکتب کشف و شهود بر مبنای نظریه ژرار ژنت (با تکیه

بر سوانح‌العشاق، لوايح، لمعات و لوامع و لوايح). مجله مطالعات ایرانی، ۲۵ (۴۹)، ۲۰-۱

<http://doi.org/10.22103/jis.2026.25576.2742>

© نویسندگان. ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان.

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان.

© نویسندگان.

۱. مقدمه

مفهوم «عشق» به عنوان یکی از مفاهیم اساسی در بستر عرفان ایرانی - اسلامی، از همان ادوار نخستین شکل‌گیری عرفان و تصوف، مورد توجه عرفا و صوفیه بوده است و از سیر تحول معنایی خاصی بهره می‌گیرد. این مفهوم در مرحله آغازین عرفان اسلامی؛ یعنی در بستر مکتب زهد و خوف (قرون ۳ و ۴ هـ) بیشتر بر خوف (ترس) از خدا، انجام دقیق احکام و ریاضت‌های شدید متمرکز است و در این دوره، بیشتر در قالب محبت و مودت و انس با خدا مطرح می‌شود. نمایندگان این نوع نگرش، متونی مانند «قوت‌القلوب» ابوطالب مکی یا آثار حارث محاسبی هستند. در مرحله تبلور و نظریه‌پردازی اولیه (قرون ۵ و ۶ هـ) با ظهور چهره‌های شاخص عرفان، مفهوم «عشق» از یک احساس ساده به یک مقام و حالت محوری در سلوک تبدیل می‌شود و «عشق»، محرک تمام اعمال عرفانی است. احمد غزالی با کتاب «سوانح‌العشاق» یکی از نخستین افرادی است که «عشق» را به عنوان یک اصل مستقل و برتر از عقل و علم مطرح می‌کند. او مفهوم «عشق» را از چارچوب زهد سستی بیرون می‌آورد و بعد از وی نیز افرادی مانند هجویری «عشق» را یکی از مقامات سلوک به شمار می‌آورند. این مفهوم در مرحله تکامل عرفان؛ یعنی (قرون ۶ تا ۸ هـ) به یک جوهر وجودی و نیروی آفریننده هستی تبدیل می‌شود و افرادی مانند سنایی، عطار و مولانا، عشق را به عنوان تنها راه عبور از هفت وادی (مرحله) سلوک و رسیدن به فنا و وحدت معرفی می‌کنند و از این دیدگاه «عشق» نه تنها راه سلوک؛ بلکه راز هستی و موسیقی عالم است و برتر از هرگونه استدلال عقلی و فقهی. در نهایت، این مفهوم در نظریه وحدت وجود ابن عربی، تعریفی متفاوت پیدا می‌کند و دیگر یک حالت نیست؛ بلکه نیرویی است که خدا (حق) برای تجلی خود در عالم و آفرینش، از آن استفاده می‌کند. جمال حق در مظاهر عالم متجلی می‌شود و عشق، حرکت وجود از نقص به کمال است.

«بینامتنیت»، به عنوان یکی از مفاهیم کلیدی در مطالعات ادبی مدرن، به بررسی روابط بین متون مختلف می‌پردازد و نشان می‌دهد که هر متنی در تعامل با متون پیشین و پسین خود شکل می‌گیرد و معنا می‌یابد. پیوندهای بینامتنی در نظریه صورتگرایی، نظریه بینامتنیت کریستوا، نظریه ترامتنیت ژنت و نظریه اضطراب تأثیر بلوم، از رویکردهای نوین در خوانش و نقد متون است. براساس این رویکرد، هیچ متنی مستقل از دیگر متون نیست و هر متن، بینامتنی است برآمده از متن‌های پیشین که در متن‌های پسین نیز حضور خواهد داشت. ژرار ژنت، یکی از نظریه‌پردازان حوزه پیوندهای بینامتنی، نظریه ترامتنیت خود را در پنج محور صورت‌بندی کرده که یکی از آن‌ها محور بینامتنیت است. این مفهوم، به ویژه در مطالعه تحولات مفهومی مانند عشق، بسیار کاربردی است. با استفاده از نظریه بینامتنیت، می‌توان رد پاهای تأثیرگذاری متون بر یکدیگر را ردیابی کرد و نحوه تغییر و تحول مفاهیم را در طول زمان بررسی نمود. در این پژوهش، بینامتنیت به ما کمک می‌کند تا روابط میان آثار منتخب را کشف کنیم و ببینیم که چگونه هر نویسنده، با الهام از متون پیشین، مفهوم عشق را بازتعریف کرده و به آن ابعاد جدیدی بخشیده است. به عنوان مثال، سوانح‌العشاق احمد غزالی، به عنوان یکی از نخستین متون عرفانی درباره عشق، الگویی برای نویسندگان بعدی شده است. عین‌القضات همدانی، فخرالدین عراقی و عبدالرحمان جامی نیز، هر یک در دوره خود، از این الگوها الهام گرفته‌اند و در عین حال، آن‌ها را بازآفرینی کرده‌اند. مطالعه مفهوم عشق در ادبیات فارسی به دلیل نقش محوری آن

در شکل‌گیری هویت فرهنگی و ادبی ایرانیان، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. عشق، نه تنها یکی از موضوعات اصلی در شعر و نثر فارسی است؛ بلکه به عنوان یک مفهوم چند بُعدی، همواره در تعامل با ابعاد مختلف زندگی انسانی، از جمله عرفان، اخلاق، فلسفه و حتی سیاست، قرار داشته است. در ادبیات فارسی، عشق به شکل‌های مختلفی تجلی یافته است: از عشق اسطوره‌ای و انسانی تا عشق عرفانی و الهی. این تنوع در تعریف و تجربه عشق؛ نه تنها نشان‌دهنده غنای ادبیات فارسی است؛ بلکه تحولات فکری و فرهنگی جوامع اسلامی را در طول تاریخ به این مفهوم نشان می‌دهد. مطالعه «عشق» در ادبیات فارسی، به‌ویژه در آثار منتخب این پژوهش (مانند *سوانح العشاق* احمد غزالی، *لویح عین‌القضات* همدانی، *لمعات* فخرالدین عراقی و *لویح عبدالرحمان جامی*)، تاریخچه و سیر تحولی از تغییرات اجتماعی، فرهنگی و فلسفی این مفهوم در ادبیات عرفانی را به تصویر می‌کشد.

۱-۱. بیان مسأله

تقلید و الهام از آثار ادبی گذشتگان، در شکل‌گیری آثار نو و خلاقانه مؤثر است. بررسی تأثیر متون بر یکدیگر تحت عنوان ترامت‌نیت مطالعه می‌شود. ترامت‌نیت یک اصطلاح نقدی در نظریه ادبی معاصر است. این نظریه بر آن تأکید دارد که یک اثر ادبی تنها در ارتباط با سایر آثار ادبی تعریف و فهمیده می‌شود؛ زیرا خالق یک اثر ادبی با تصمیم آفرینش یک اثر، به دنیایی از ارتباط‌های میان‌متنی در ذهن خود وارد می‌شود؛ نویسنده یا شاعر از افکار بسیاری از آثار پیش از خود و یا معاصر با خود تأثیر می‌پذیرد و این افکار در آفرینش اثر او نقش دارند. ترامت‌نیت به ساختار روایت و روابط حاکم بر آن نظر دارد و نشان‌دهنده تأثیر و حضور یک متن در متن دیگر است. قبل از ژنت افرادی مثل کریستوا نیز تأملی در روابط بین متون داشته‌اند؛ اما نگاه آنان تنها بر روابط بینامتنی بین متن‌ها بوده است. در واقع، هر آنچه از متن اول در متن دوم حضور داشته است؛ اما از بخش‌هایی مثل دیباچه‌ها، مقدمه‌ها، نوع خط، مصاحبه‌های بعد از توزیع متون و حتی اندیشه‌هایی که در یک اثر بوده و در اثر دوم هم وجود داشته، غافل بوده‌اند که ژنت در نظریه ترامت‌نیت خود این نقص را مرتفع نمود.

مفهوم «عشق» در ادبیات فارسی و عرفان اسلامی، به‌عنوان یکی از موضوعات محوری، همواره در تعامل با ابعاد مختلف زندگی انسانی قرار داشته است. در ادبیات فارسی، «عشق» به شکل‌های مختلفی تجلی یافته است: از عشق اسطوره‌ای و انسانی تا عشق عرفانی و الهی. عشق اسطوره‌ای، معمولاً در قالب داستان‌های عاشقانه و افسانه‌های قدیمی نظیر خسرو و شیرین و لیلی و مجنون تجلی یافته و عشق انسانی، بیشتر به روابط عاطفی بین افراد می‌پردازد؛ درحالی‌که عشق عرفانی و الهی، به‌نوعی تجربه معنوی و اتصال به خداوند اشاره دارد. عرفا و صوفیه در قالب شعرا و نویسندگان متون عرفانی نقش مهمی در تعریف و تغییر مفهوم عشق در ادبیات فارسی داشته‌اند. صوفیان، با تأکید بر عشق الهی و تجربه معنوی، مفهوم عشق را از دیدگاه انسانی به سمت عرفانی و الهی حرکت دادند. شاعرانی نظیر سنایی، عطار، مولوی و حافظ، با استفاده از زبان شعر و تصویرسازی، مفهوم عشق را در قالب شعر تجلی دادند و به نوعی، پلی میان عشق مادی و عرفانی ایجاد کردند. همان‌طور که اشاره شد، نظریه بینامتنیت نشان می‌دهد که هر متن در پیوند با متون پیشین و هم‌زمان خود معنا می‌یابد. در این پژوهش، تأثیرپذیری «لویح» جامی از «لمعات» عراقی، «لویح» عین‌القضات و «سوانح‌العشاق» احمد غزالی بررسی می‌شود. تأثیراتی که در قالب ارجاعات صریح و ضمنی،

اقتباس‌های زبانی و ساختاری و بازآفرینی مفهومی عشق و امثال این موارد شکل گرفته است. پرسش اصلی این پژوهش بر چگونگی تقلید و بازنمایی مفهوم عشق در آثار منتخب تمرکز دارد و به دنبال بررسی تحولات زبانی، تصویرسازی و مضمون‌سازی مفهوم عشق در این متون است. پرسش دوم این پژوهش، بررسی روابط بینامتنی بین آثار منتخب است تا از این طریق تأثیرگذاری این متون بر یکدیگر مشخص و نحوه تغییر و تحول مفهوم عشق در طول زمان بررسی شود. این پژوهش از روش توصیفی-تحلیلی بهره می‌گیرد و ابتدا متون منتخب به صورت دقیق مطالعه و توصیف می‌شوند، سپس با استفاده از ابزارهای تحلیلی، مفاهیم و مضامین مرتبط با مفهوم عشق در این متون استخراج و در نهایت، روابط بینامتنی آن‌ها مشخص و تحلیل می‌شوند. ابزار اصلی این پژوهش، نظریه «بینامتنیت» است که به عنوان یکی از مفاهیم کلیدی در مطالعات ادبی مدرن، به بررسی روابط بین متون مختلف می‌پردازد و نشان می‌دهد که هر متنی در تعامل با متون پیشین و پسین خود شکل می‌گیرد و معنا می‌یابد. در این پژوهش، با استفاده از نظریه بینامتنیت، روابط بین آثار منتخب مشخص و نحوه تأثیرگذاری این متون بر یکدیگر تحلیل می‌شود. روش دیگری که در این پژوهش به کار گرفته می‌شود، تحلیل مقایسه‌ای است. با استفاده از این روش، آثار منتخب از جنبه‌های مختلفی مانند زبان، تصویرسازی، مضامین و تأثیرات اجتماعی و فرهنگی با یکدیگر مقایسه می‌شوند. پژوهش حاضر تلاش می‌کند که به این پرسش اصلی پاسخ دهد:

بر مبنای نظریه بینامتنیت ژرار ژنت، چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی در زمینه بازنمایی مفهوم «عشق» در بستر متون عرفانی مکتب کشف و شهود قابل مشاهده است؟

۱-۲. پیشینه پژوهش

با توجه به بررسی‌های انجام شده می‌توان گفت تا کنون پژوهشی به صورت مجزا به بررسی بینامتنیت مفهوم عشق در متون عرفانی منتخب در مکتب کشف و شهود نپرداخته است و پژوهش حاضر نخستین پژوهشی است که با بهره‌گیری از پژوهش‌های پیشین، به این مقوله توجه کرده است. در ادامه به برخی از پژوهش‌هایی که به بینامتنیت در متون عرفانی با تأکید بر مفهوم «عشق» توجه داشته‌اند، اشاره شده است. ابراهیم تبار و نجفی (۱۳۹۷) «تحلیل بینامتنیت مؤلفه «عشق» در عبهرالعاشقین و صفات‌العاشقین»، یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که بسیاری از مضامین مربوط به عشق در عبهرالعاشقین و صفات‌العاشقین چون ازلی بودن، دوسویه بودن عشق، دشواری و موانع راه عشق و غیره (از نوع ضمنی ژنتی) تکرار شده است؛ البته این رابطه بینامتنیت به گونه‌ای نیست که صفات‌العاشقین را به عنوان یک اثر تقلیدی صرف و بدون خلاقیت نشان دهد. این مقاله در صدد است تا مضامین مشابه و مشترک مؤلفه عشق را در این آثار با روش توصیفی - تحلیلی مورد بررسی قرار دهد. حجازی و عبداللهی (۱۳۹۱) در پژوهشی با عنوان «بینامتنیت عشق در اندیشه ابن فارض، مولانا و مولوی گُرد»، بیان می‌کنند که تأثیرپذیری و تأثیرگذاری این سه شاعر در پرداختن به عشق با نگرشی تطبیقی، چندان بی ارتباط با رکن اول نظریه بینامتنیت ژولیا کریستوا نیست. همچنین، ویژگی مستی‌بخشی عشق، سبب شده تا در متون عرفانی عمدتاً عشق به شراب تشبیه شود. سلیمی کوچی و قاسمی (۱۳۹۸)، در پژوهشی با عنوان «بررسی بینامتنی هفت وادی عشق منطق‌الطیر عطار در «مرد نیم‌تنه و مسافرش»»، بیان می‌کنند که جست‌وجوی عشق و رسیدن به کمال یکی از اصلی‌ترین بن‌مایه‌های میراث ادبی و هنری

جهان است. جهان‌شمول بودن این درون‌مایه از جمله عللی است که باعث شده این مفهوم در آثار نویسندگان متعددی از فرهنگ‌های مختلف منعکس شود. منطق‌الطیر عطار، این مفهوم را در قالب «هفت وادی عشق» که بیانگر سیر صعودی انسان برای رسیدن به کمال است، به تصویر کشیده است. آندره شدید، نویسنده لبنانی فرانسوی‌زبان، در داستان کوتاه «مرد نیم‌تنه و مسافرش»، جست‌وجوی کمال و محبت را در قالب زندگی دو شخصیت کمال‌جو، که در نهایت به اتحاد می‌رسند، ترسیم نموده و هفت وادی عشق به طور تلویحی در این متن، با همان ترتیب مورد نظر عطار ارائه شده است. بررسی تطبیقی این دو اثر با توجه به بایسته‌های نظری بینامتنیت ریفاتر، می‌تواند راهگشای یافتن نقطه‌نظرات مشابه آندره شدید و عطار در ارتباط با موضوع هفت وادی عشق و بررسی چستی و چرایی هم‌پیوندی‌های بازنمود این مفهوم نزد دو نویسنده باشد.

ناظری، مهرداد و همکاران (۱۳۹۹)، «تحلیل جامعه‌شناسی تفسیری از مفهوم عشق در اندیشه‌های فخرالدین عراقی» این پژوهش تلاش می‌کند تا نشان دهد که معنای عشق عراقی در لمعات را از منظر کنشی مورد تجزیه و تحلیل قرار داده و نشان دهد که چگونه می‌شود از این معنا در پارادایم معرفتی جامعه آرمانی ایرانی-اسلامی استفاده کرد. از نتایج این تحقیق چنان برمی‌آید که تیپ‌شناسی مستخرج از لمعات بر مبنای انواع کنش عاشقانه قابلیت اثرگذار و قابل استفاده در جهان مدرن امروزی را دارد.

۱-۳. روش‌شناسی پژوهش

در این پژوهش، با بهره‌گیری از نظریه بینامتنیت ژنت، به مطالعه تأثیرپذیری چهار متن عرفانی «سوانح‌العشاق» احمد غزالی، «لویح» عین‌القضات همدانی، «لمعات» فخرالدین عراقی و «لویح» عبدالرحمن جامی پرداخته شده و شیوه‌های بازنمایی عشق و روند تحول معنایی آن در این متون تحلیل شده و نقش سنت عرفانی و گفتمان عاشقانه در شکل‌گیری این تطوّر مورد توجه قرار گرفته است.

۱-۴. یافته‌های پژوهش

یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که باید در چند سطح مختلف به مقوله بینامتنیت مفهوم «عشق» در متون عرفانی دوره کشف و شهود نگریست. سطح نخست درون‌مایه و محتوای آثار است که غالباً بر موضوع «عشق» تمرکز دارند، سطح دوم ساختار روایت و سبک نگارش این متون است و سطح سوم شامل تصویرسازی از مفهوم عشق است. مفهوم عشق در سنت عرفانی فارسی، تحت تأثیر تعامل متونی و دگرگونی‌های فکری، از یک بیان هیجانی و احساسی به تفسیری وجودشناختی تحول یافته است. این تحول نه تنها در مضامین و مفاهیم؛ بلکه در سبک نگارش، ساختار زبانی و شیوه‌های بیانی نیز مشاهده می‌شود.

۱-۵. مبانی نظری پژوهش

برای دریافت بهتر یک متن به شرح، تفسیر یا تأویل آن پرداخته می‌شود. این کوشش برای یافتن معنا، اگر با فرض استقلال اثر به متن منظور بسنده کند، نتیجه کاملی دربرنخواهد داشت؛ اما اگر هر متن با توجه به متون پیشین و پسین خود خوانده شود، به درک بهتر معنای متن می‌انجامد. این نکته به‌ویژه در متون عرفانی به‌وضوح قابل طرح است؛ زیرا آثار عرفانی در زبان فارسی با یکدیگر و نیز با متون عرفانی که به عربی نگارش یافته، پیوندی عمیق و

ناگسستی دارند. گاه متنی ترجمه متن دیگر به شمار می‌آید، گاه شرح آن و گاه ترجمه و شرح، هر دو. بسیاری از متون نیز بی‌آنکه مستقیماً ترجمه یا شرح متنی دیگر باشند، از ارتباط عمیق بینامتنی با سایر آثار برخوردارند. بینامتنیت یکی از رایج‌ترین اصطلاحات نقد ادبی معاصر است و این مفهوم را دربردارد که یک متن با متون پیشین و پسین دارای ارتباط است. از این رو هر متن را باید به یاری متون دیگر خواند و معنا کرد. خوانش بینامتنی آثار عرفانی نیز به درک بهتر و عمیق‌تر از معنای این متون می‌انجامد و حتی در تصحیح دقیق‌تر متن تأثیرگذار است.

۱-۵-۱. بینامتنیت و انواع آن

جولیا کریستوا «بینامتنیت» را به‌عنوان «حضور متون دیگر در یک متن» تعریف می‌کند. این حضور می‌تواند به صورت مستقیم (مانند نقل قول یا ارجاع) یا غیر مستقیم مانند تأثیر از الگوها و ساختارهای متون پیشین باشد. با توجه به اینکه نویسندگان و گویندگان در سایه فضای مشترک اجتماعی و فرهنگی یک جامعه حضور دارند، طبیعتاً استفاده از متون پیشین در گونه‌های مختلف اتفاق خواهد افتاد که گاهی خواسته و گاهی ناخواسته تحت تأثیر این فضا قرار می‌گیرند؛ در نتیجه، به حضور بخشی از یک متن در متن دیگر منتهی می‌شود. به این نوع ارتباط که میان دو متن برقرار می‌شود «بینامتنیت» می‌گویند. براساس نظریه بینامتنیت هیچ متن مستقلی وجود ندارد که به تنهایی خوانده شود؛ بلکه با یک متن پیش از خود وابستگی دارد و خواندن آن نیز به یاری متون دیگر امکان‌پذیر خواهد بود. به طور کلی، بینامتنیت پذیرش و کاربرد تفکر دیگران در آثار خود و برداشتی از ارتباط متون و هنر در دوره معاصر است و کارآیی آن ارتباط بینابین و وابستگی متقابل در حیات فرهنگی مدرن را برجسته می‌کند که در نهایت، موجب پویایی و چند صدایی در متن می‌شود؛ زیرا هیچ متنی عاری از بینامتن نیست و حتی می‌توان گفت که گاهی مشترکات از نوع لفظ هم در نوع خود بینامتنی است.

در میان آرای نظریه‌پردازان حوزه بینامتنیت دو گروه متمایز را می‌توان بررسی کرد: دسته اول که یک متن را برگرفته از متن‌های دیگر می‌دانند؛ اما جست‌وجوی منابع به وجودآورنده متن‌های متأخر را بی‌فایده تلقی می‌کنند؛ مانند: کریستوا و رولان بارت. دسته دوم نظریه‌پردازانی هستند که ردپا و تأثیر و تأثرات متون قدیم را بر متون جدید انکارناپذیر می‌دانند و برآنند تا این تأثیرات و عناصر برگرفته را در متن نو بیابند. مایکل ریفاتر و ژنت در این گروه جای دارند (نامور مطلق و کنگرانی، ۱۳۹۰: ۷۹). از کامل‌ترین نظریه‌هایی که در این حوزه مطرح شده است، نظریه ترامتنیت ژنت است. می‌توان نگاه جدیدی از منظر روابط ترامتنیت و تأثیراتی که خوانش متون قدیمی می‌تواند در خلق یک اثر داشته باشد، به آثار شعرای معاصر داشت و این آثار را از منظری جدید مورد مطالعه و بررسی قرار داد.

۱-۵-۲. انواع «بینامتنیت» در متون عرفانی

متون عرفانی به صورت یک شبکه درهم‌تنیده عمل می‌کنند که در آن، هر اثر جدید، براساس اقتباس‌ها، ارجاعات و شرح‌های متون عرفانی پیشین ساخته شده است. «بیش‌متنیت» یکی از رایج‌ترین انواع روابط در ساختار متون عرفانی است؛ این رابطه به ساختار نظری و اقتباس‌های روایی در عرفان می‌پردازد؛ جایی که متون جدید بر پایه یک متن قدیمی‌تر شکل می‌گیرند. پیروی موضوعی، سبکی و محتوایی از آثار پیشینیان، شاخص‌ترین نوع «بیش‌متنیت» است. «بینامتنیت» نیز در متون عرفانی شامل حضور مستقیم متون دیگر است، که عمدتاً به شکل ارجاع به منابع دینی و

سنت‌های پیشین ظاهر می‌شود. هر کدام از عرفا در طول تاریخ، با استفاده از «بینامتنیت»، مفهوم «عشق» را از طریق ارجاع به ریشه‌های دینی و بازنویسی و بسط نظریه‌های پیشینیان، به یک مفهوم زنده‌تر، عمیق‌تر و متناسب با نیازهای فکری عصر خود تبدیل کرده‌اند.

۱-۵-۳. نگاهی اجمالی به سیر تطور تعریف و بازنمایی مفهوم «عشق» در آثار عرفانی

عشق و محبت از اساسی‌ترین مباحث عرفان نظری و عملی است. در حقیقت، تجلی عشق تمام مراتب خلقت را ایجاد می‌کند و به ظهور می‌رساند و در مسیر کمال موجودات به سوی حق نیز عشق عامل ایجاد حرکت و کمال است. «سوانح‌العشاق» احمد غزالی به‌عنوان یکی از نخستین متون عرفانی، جایگاه ویژه‌ای در ادبیات فارسی دارد. احمد غزالی، با روایت داستان‌های عاشقانه، به شکل‌گیری ژانر داستان عاشقانه کمک کرد و به تعریف عشق به‌عنوان یک تجربه انسانی و اجتماعی پرداخت. وی با زبان و بیانی ساده و روان، داستان‌هایی را روایت می‌کند که در آن‌ها عشق به عنوان نیرویی محوری در زندگی انسان‌ها مطرح می‌شود. این اثر، الگویی برای نویسندگان بعدی شد و تأثیر مستقیمی بر آثار مشابه داشت. عین‌القضات همدانی نیز به‌مثابه احمد غزالی به ترکیب عناصر عاشقانه و اجتماعی پرداخت. او، مفهوم عشق را در قالب داستان‌هایی با مضامین اخلاقی و اجتماعی تحلیل کرد و آن را به شکلی نوین ارائه داد. عشق در اندیشه فخرالدین عراقی بازتعریف می‌شود و نوعی نگرش عرفانی به هستی است. عبدالرحمان جامی نیز به ترکیب عشق و عرفان پرداخت. او، با الهام از متون پیشین، مفهوم عشق را در قالب داستان‌هایی با مضامین عرفانی و اخلاقی تحلیل کرد و به‌نوعی، آخرین مرحله از تحولات مفهوم عشق در ادبیات فارسی را نشان داد. (نک، میلادی و فقیه ملک مرزبان، ۱۳۹۰: ۱۰۳ - ۱۰۷) و (نک، پناهی، ۱۳۹۴: ۱۰ - ۱۵).

۲. بحث و بررسی

سیر تطور «عشق» در عرفان اسلامی از مبانی قرآنی و حدیثی آغاز شده و در طول قرون مختلف در فلسفه، تصوف و مکاتب عرفانی گسترش یافته است. در مکتب خراسانی، عشق حسی و جذبه‌ای است؛ اما در مکتب بغداد عشق عقلی و معرفتی در نظر گرفته می‌شود. عشق در عرفان اسلامی به‌عنوان نیروی هستی‌بخش، محرک سلوک عرفانی و وسیله وصال به حق مطرح شده و در متون عرفانی مانند *سوانح*، *تمهیدات*، *لمعات* و *لویح* دچار تحول و بازتفسیر شده است.

کتاب‌هایی مانند *سوانح‌العشاق* احمد غزالی، *لویح* عین‌القضات همدانی، *لمعات* فخرالدین عراقی و *لویح* عبدالرحمن جامی نه تنها تحت تأثیر آموزه‌های عرفانی متقدم (مانند اندیشه‌های بایزید بسطامی، حلاج، ابن‌سینا، سهروردی و ابن عربی) قرار گرفته‌اند؛ بلکه خود نیز زمینه‌ساز تغییرات مفهومی عشق در عرفان پس از خود شده‌اند. بررسی این تطور در چهار اثر یادشده می‌تواند شناختی دقیق‌تر از چگونگی تحول اندیشه عرفانی در ادوار مختلف تاریخی ارائه دهد و از سوی دیگر، مطالعه بینامتنیت در این آثار به ما کمک می‌کند تا ردپای تأثیر و تأثر متون بر یکدیگر را دریابیم و چگونگی بازتولید مفاهیم و دگرگونی‌های معنایی را تحلیل کنیم.

مفهوم «عشق» در ادوار تاریخی مختلف به اقتضای شرایط فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی در متون ادبی و به طور خاص متون عرفانی، همواره دستخوش برخی تغییرات و تحولات شده است. از جمله «تحولات محتوایی»،

«تحولات زبانی» و «تحولات تصویرسازی» و «تحولات فرهنگی و اجتماعی»؛ برای مثال در «سوانح العشاق»، زبان ساده و روان به کار رفته و تصویرسازی عشق بیشتر به شکلی انسانی و اجتماعی مطرح شده است؛ اما با گذشت زمان و ورود عناصر عرفانی به ادبیات فارسی، شاهد تغییر در «زبان» و «تصویرسازی» هستیم و فخرالدین عراقی، در قالب زبان شعر و تصویرسازی‌های ظریف و عمیق، عشق را به عنوان تجربه‌ای معنوی و الهی در نظر می‌گیرد.

۱-۲. شیوه‌های بازنمایی مفهوم «عشق» در «سوانح العشاق» احمد غزالی

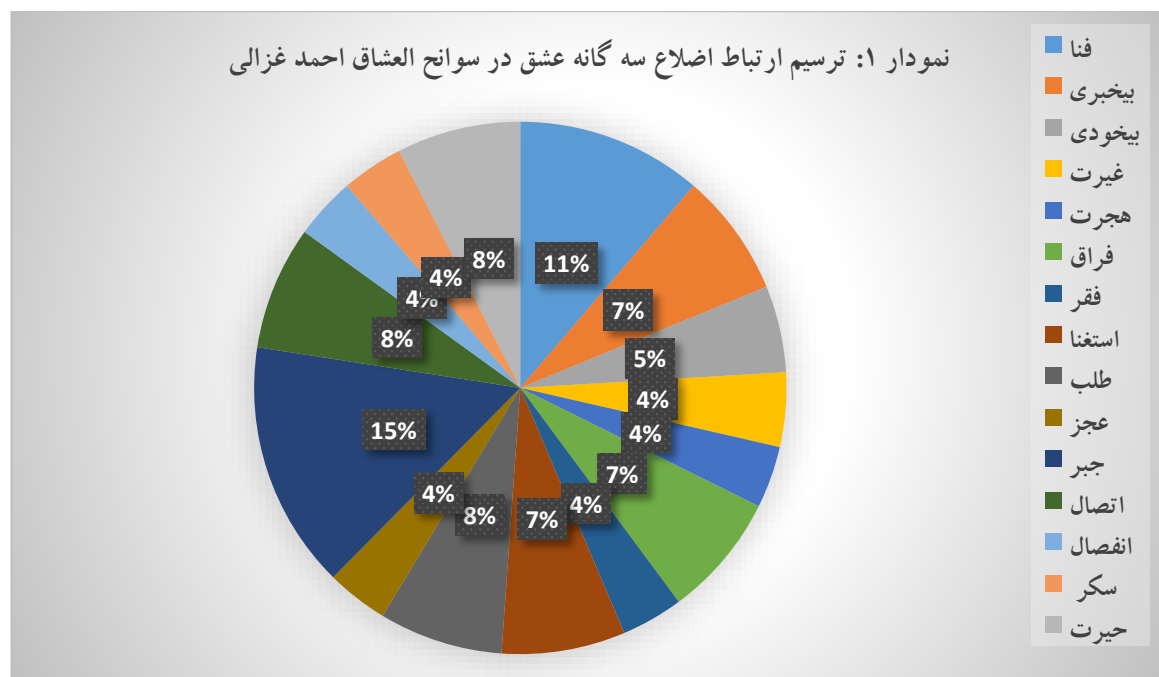
احمد غزالی که در علوم ظاهری و کمالات باطنی و سلاست بیان در عصر خود سرآمد بود، در ابتدای جوانی به نیابت از برادرش ابی‌حامد در مدرسه نظامیه بغداد درس می‌گفت. واقعه بزرگ زندگی وی دیدار با شیخ ابوبکر نساج بود. وی دل‌سپرده شیخ شد و بر دست او توبه و تلقین یافت. وی پس از شیخ مراد خود، به مدت ۳۰ سال جایگاه ارشاد داشت و بزرگانی چون عین‌القضات همدانی، شهاب‌الدین سهروردی و شیخ احمد بلخی را تربیت کرد. «سوانح العشاق» احمد غزالی نخستین اثر به زبان فارسی است که به طور مستقل درباره عشق نوشته شده است. این اثر مجموعه‌ای از آرای غزالی درباره عشق، عاشق، معشوق و ارتباط میان آنهاست. از آن‌جا که این متن عرفانی بر آثار بعد از خود تأثیر بسیاری نهاده، از اهمیت فراوانی برخوردار است. عشق در دیدگاه احمد غزالی به دور از هر گونه جلوه‌های ظاهر و کمال گرایانه است. عشق از دیدگاه وی در نهایت، به اتحاد و وصال بین عاشق و معشوق منجر می‌شود و عاشق سرانجام در وجود معشوق فانی می‌شود. از دیدگاه غزالی خود عاشق از اغیار است؛ زیرا عاشق وجود خود را حجابی برای رسیدن به معشوق می‌داند و حال آنکه غیرت او چنین حجابی را نمی‌پذیرد. وی هرگونه اختیار را از عاشق سلب می‌کند و عشق را پرنده‌ای ازلی می‌داند که محل تجلی صفات معشوق شده است. در نگرش غزالی، تجلی عشق تمام مراتب خلقت را ایجاد می‌کند و منجر به حرکت و کمال می‌شود. غزالی برای بیان اندیشه عارفانه خود نسبت به مفهوم عشق از زبانی ساده بهره گرفته و عناصر بلاغی و تصویری حسی و ملموس ابزار توصیف وی هستند. غزالی راه رسیدن به عشق و شهود را «فنا» می‌داند و از «فنا» به عنوان شرط اصلی ورود به مراحل مکاشفه نام می‌برد. «هجرت عاشق و بریدن از تعلقات» شرط اصلی در این مسیر است و «یقین»، «فقر»، «جذبه و کشش معشوق»، «حیرت و سکر»، «سرگشتگی و سکوت» و در نهایت، «بیخودی و محو» ویژگی‌ها و حالات عاشق در این مسیر هستند (نک، میلادی و وفایی، ۱۳۹۸: ۲۱۳-۲۱۴). معشوق در نظر غزالی حائز صفاتی از قبیل کبریا، جباری و استغنا است. به طور کلی رابطه عشق، عاشق و معشوق در نظر وی این‌گونه ترسیم شده‌اند:

- طلب و نیاز عاشق در مبادی عشق؛
- فنا و بیخودی عاشق / بریدن از خود؛
- سکر و حیرت عاشق؛
- سکوت و سرگشتگی عاشق؛
- هجرت عاشق از موطن و تعلقات خویش؛
- محو عاشق در مسیر عشق؛
- انفصال عین اتصال؛

- ازلی و ابدی بودن عشق؛
 - جبر و استغنائی معشوق؛
 - سلب هر گونه اختیار از عاشق؛
 - غیرت؛ ویژگی بازر عاشق؛
 - مقید بودن فنا به بقا؛
- کوشش عاشق و کشش / جذبۀ معشوق.
- در آغاز به وجود آمدن راه و رسم عشق و عاشقی، عاشق معشوق را از بهر خود می‌خواست و این عاشق خود بودن است (غزالی، ۱۳۶۸: ۴۲).
 - وجود عاشق، نه وجود بیرونی است، عالم‌های درون بدین آسانی درنتوان یافت. که آنجا استار است و حجب و خزاین و عجایب» (همان: ۴۰).
 - هر زمان معشوق و عاشق از یک دیگر بیگانه‌تر باشد، هرچه عشق به به کمال‌تر، بیگانگی بیشتر بود (همان: ۵۵).
 - «اما آن روی که در خلق دارد، صمصام غیرت معشوق است، تا به اغیار بازنگردد» (همان: ۲۲).
 - هرچه عز و کبریا و استغناست، در قسمت عشق صفات معشوق آمد» (همان: ۴۸).
 - اختیار از وی و از ولایت وی معزول است، مرغ اختیار در ولایت او نپرد (همان: ۶۱).
 - چون وصال انفصال بود، پس انفصال از خود عین اتصال بود (همان: ۲۳).
- در *سوانح/العشاق* برای نخستین بار عشق به عنوان مفهومی صوفیانه مطرح می‌شود و در کانون تصوّف جای می‌گیرد؛ به کارگیری واژه عشق و مشتقات آن تا پیش از احمد غزّالی از نشانه‌های صوفیان تندرو به شمار می‌رفت که غالباً به مخالفت با شرع و انحراف از جریان تصوّف رایج متهم می‌شدند. ابعاد گفتمانی مفهوم عشق که برای نخستین بار در *سوانح* مطرح شد، تا چند قرن بعد بر ادبیات عارفانه و عاشقانه فارسی مسلط باقی ماند. غزّالی برای نخستین بار یکی از این مفاهیم را برمی‌گزیند، آن را در کانون طریقت خود قرار می‌دهد و رسالۀ مستقلی در باب آن می‌پردازد. همین برگزیدن یک مفهوم مرکزی و بناکردن مکتب براساس آن، به تصوّف احمد غزّالی بُعدی گفتمانی می‌بخشد. مفهوم مرکزی تصوّف احمد غزّالی، عشق است. ویژگی‌هایی که مؤلف *سوانح* به عشق نسبت می‌دهد، بنیان‌های نظری مذهب عشق هستند. در نظر غزّالی، عشق حقیقتی مستقل و حقیقت وجودی عاشق و معشوق است. غزّالی برخلاف نویسندگان پیشین، برای عشق مرحله و درجه تعیین نمی‌کند؛ اما برای آن فراز و فرودی قایل است. وی عشق را جوهره هستی و نیروی پیشران در سلوک عرفانی می‌داند. او میان عشق حقیقی (عشق به خدا) و عشق مجازی (عشق به مخلوقات) تمایز قایل شده و تأکید دارد که عشق مجازی پلی برای وصول به عشق حقیقی است. غزّالی معتقد است که انسان از طریق تجربه عشق زمینی و انسانی به مراتب والاتر معرفت الهی دست می‌یابد. به تعبیر وی، عشق مجازی دروازه‌ای است به سوی شناخت حق و مقدمه‌ای برای فنا فی‌الله. غزّالی رابطۀ عشق و معرفت را دوسویه و مکمل یکدیگر معرفی می‌کند. به باور او، عشق سبب گشایش چشم دل و دستیابی به معرفت شهودی می‌شود. در مقابل، معرفت نیز عمق عشق را افزون می‌کند و عاشق را از ظواهر به حقیقت می‌رساند. این

نگاه، متأثر از آموزه‌های صوفیه و نظریات عرفای پیشین همچون بایزید بسطامی و حلاج است. وی تصریح می‌کند که تنها عاشقی که به معرفت حقیقی رسیده است، قادر به عبور از حجاب‌ها و شهود مستقیم حقیقت الهی خواهد بود.

در «سوانح‌العشاق»، حقیقت مطلق در قالب عشق که صفت اوست، شناسانده می‌شود و آنچه به عنوان انواع عشق یاد می‌کند، فقط مراتب یا تجلیات خداوند یا حقیقت مطلق عشق است. همچنین، نسبت‌های عاشقی و معشوقی، مقید بودن یا نبودن عشق، بیان مراتب تجلی عشق و تمایز در عالم امکان است که حاصل جنبه‌های تکوینی و تشریعی و تعینات حقیقت مطلق عشق است. حقیقت مطلق عشق از طریق توحید و صفات او، آفرینش و تجلی، سریان عشق، تبیین می‌شود (نک، کارگر و همکاران، ۱۴۰۴: ۲).

جدول مقایسه‌ای تأثیرپذیری متون عرفانی مکتب «کشف و شهود» از متون عرفانی پیشینیان

با نگاهی به مفاهیم عرفانی

مفهوم عرفانی	«سوانح العشاق» احمد غزالی	«لوايح» عين القضاة همدانی	«لوايح» عبدالرحمن جامی	«لمعات» فخرالدین عراقی
کشف و شهود	به‌عنوان تجربه مستقیم حقیقت بر مبنای عقل و استدلال	کشف حقیقت به‌وسیله آگاهی از اسرار الهی	کشف و شهود به‌عنوان مسیر رسیدن به معرفت خداوند و تجلیات او.	تأکید بر تجربه شهودی شخصی و مراتب آن.
فنا و بقا	فنا در خود و بقا در خداوند به‌عنوان	اشاره به فنا و بقا در سیر و سلوک به‌عنوان	فنا در خود، بقا در خداوند به‌عنوان مراحل	تبیین شاعرانه این دو مرحله در سلوک عرفانی.

	مراحل سلوک	بازگشت به خداوند	وصول به حقیقت نهایی.	
سیر و سلوک عرفانی	سیر و سلوک به عنوان فرآیند عقلانی برای رسیدن به خدا	مراتب سلوک از طریق کشف و شهود، با تأکید بر تصفیه نفس	سیر و سلوک به عنوان سفر روحانی از مادیات به معنویت.	سیر و سلوک با تأکید بر تجربه‌های درونی و عاطفی در مراحل رشد روحانی.
ارتباط با متون دینی (قرآن و حدیث)	ارجاع به قرآن و حدیث برای تبیین مفاهیم عرفان.	تأکید بر تفسیر عرفانی قرآن و حدیث به طور شخصی و درونی.	استفاده از قرآن و حدیث برای گسترش مفاهیم عرفانی.	ارجاع به قرآن و حدیث، در قالب تمثیل‌های عرفانی.
زبان تمثیلی و استعاری	استفاده از تمثیل‌ها برای توضیح مفاهیم عرفانی، به صورت فلسفی	زبان تمثیلی برای انتقال مفاهیم پیچیده عرفانی.	زبان تمثیلی برای بیان معانی عرفانی به صورت پیچیده و عمیق.	استفاده از زبان تمثیلی برای بیان مفاهیم عرفانی به طور ساده‌تر و عاطفی‌تر.

۲-۲. بینامتنیت و تأثیرات «سوانح‌العشاق» احمد غزالی بر «لویح عین‌القضات» همدانی

۲-۲-۱. استفاده از مفاهیم عرفانی مشترک (تأکید بر سیر و سلوک و مراتب مکاشفه)

هر دو اثر در یک بستر عرفانی و فکری مشابه قرار دارند و مفاهیم اصلی آن‌ها نیز مشابه است. احمد غزالی در «سوانح‌العشاق» به مفاهیم عرفانی و فلسفی مانند «مکاشفه» و «فنا» اشاره می‌کند. این مفهوم که بر پایه این اندیشه استوار است که خداوند در همه موجودات حضور دارد، تأثیر عمده‌ای در اندیشه‌های عرفانی بعدی مانند آثار عین القضات همدانی داشته است. غزالی به موضوع فنا (فانی شدن در حقیقت مطلق) و بقا (آگاهی از حقیقت نهایی) پرداخته است؛ مفهومی که در «لویح عین‌القضات» با توجه به وضعیت روحانی انسان در فرآیند کشف و شهود پررنگ می‌شود.

۲-۲-۲. نگرش به عقل و کشف

احمد غزالی بر کشف و شهود تأکید دارد و این نگرش به عقل در مسیر رسیدن به حقیقت در آثار عین القضات همدانی، به ویژه در «لویح»، نیز مشاهده می‌شود. عین‌القضات بیشتر بر معرفت درونی تأکید می‌کند که شاید تأثیر زیادی از دیدگاه‌های غزالی در مورد عقل و کشف بر او بوده است.

۲-۲-۳. تأثیرات استعاری و تمثیلی

غزالی بسیاری از مسایل عرفانی را به صورت تمثیل و تصویرپردازی شرح می‌دهد. این روش تمثیلی و نمادین که در آثار عرفانی پیشین هم به کار رفته است، در «لویح عین‌القضات» هم مشاهده می‌شود. عین‌القضات هم به نوعی از زبان تمثیلی برای بیان مسایل عرفانی استفاده می‌کند. در «لویح عین‌القضات»، سیر و سلوک به عنوان محور اصلی تکامل روحی انسان مطرح است.

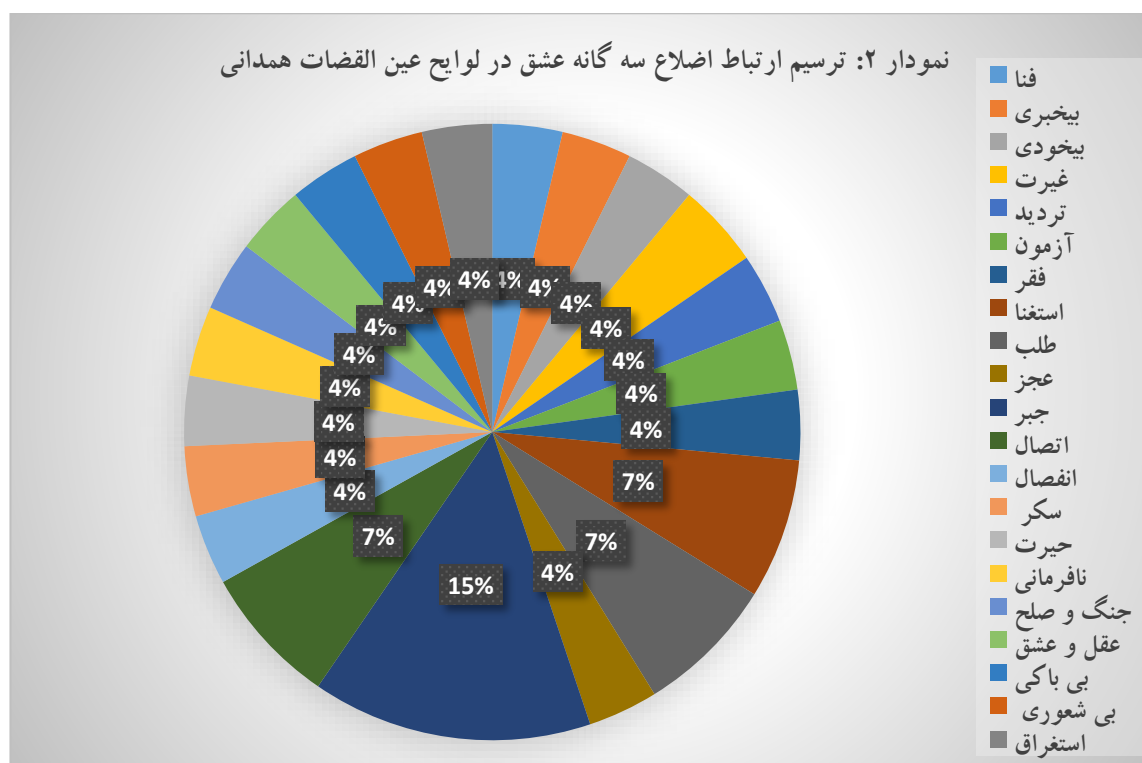
در *لوايح*، عین‌القضات به مراتب مختلف کشف و شهود اشاره می‌کند. او معتقد است که انسان باید به تدریج از پرده‌های دنیا و جزئیات بیرونی عبور کند تا به حقیقت نهایی دست یابد. عین‌القضات تأکید زیادی بر تفسیر عرفانی قرآن و حدیث نبوی دارد. در این زمینه، می‌توان گفت که وی در *لوايح* در پی توضیح و گسترش مفاهیم عرفانی از دل متون دینی است. این تأکید در *لوايح* ممکن است تأثیراتی از *سوانح‌العشاق* باشد؛ زیرا غزالی نیز از قرآن و حدیث برای تقویت آموزه‌های عرفانی خود بهره می‌برد.

عین‌القضات در رساله *لوايح* که به تقلید از شیوه احمد غزالی در *سوانح‌العشاق* در قالب فصل‌های متعدد تدوین شده و با تأکید بر «پیدایش عشق» و «آمیختن آن با روح» آغاز شده، از نارسایی زبان در جهت توصیف عشق و بیان تجربیات عرفانی شکایت می‌کند. وی به طور مکرر در رساله *لوايح* و سایر آثارش از جمله «تمهیدات» بیان می‌کند که: «دریغ از عشق چه توان گفت و از عشق چه نشان شاید داد و چه عبارت توان کرد». وی خود را در توصیف زمان پیدایش عشق ناتوان می‌داند و مدام بر عجز و سرگشتگی خود تأکید می‌کند. عین‌القضات بعد از تبیین «پیدایش عشق و آمیختن آن با روح»، سعی در «محدود کردن مفهوم عشق» و معرفی عشق مورد نظر خود دارد؛ مفهومی که در اندیشه وی ویژگی‌های خاص و متمایزی دارد؛ عشقی که در رابطه با عاشق امیر است و نسبت به معشوق اسیر. این رساله تا انتها بر رابطه سه سویه با واسطه‌گری عشق و رابطه متقابل عاشق و معشوق متمرکز شده است. عین‌القضات با تلفیق دیدگاه عارفانه و شاعرانه خود به مفهوم عشق و متعلقات آن نگریسته است. «تشبیه» و «تمثیل» دو ابزار اصلی عین‌القضات برای تعریف مفهوم عشق و بازنمایی رابطه عاشق و معشوق هستند. تمثیل «شمع و پروانه»، «مور و مکه»، «سنگ زیرین آسیا»، «سایه افکندن هما»، «مرکب تیز تک»، «آفتاب»، «آینه» و امثال این موارد که با تأکید بر «لزوم ملازمت عشق»، «سوختن در پرتو جمال عشق» و «فناي صفات عاشق» به کار رفته‌اند. در اندیشه عین‌القضات مشاهده خداوند براساس صفت «جلال و جمال» است و شرط اصلی آن واسطه‌گری عشق و لطف و اقبال معشوق نسبت به عاشق است. تشبیهات به کار رفته خطاب به عاشق و از طریق مشبه‌به‌های ملموس «تشبیهات عقلی به حسی» مطرح شده‌اند. عین‌القضات همدانی عشق را تجربه‌ای درونی، شهودی و حاصل مکاشفه قلبی می‌داند. او عشق را نیرویی می‌داند که عاشق را از مرزهای عقل عبور داده و به وادی حیرت و سکر وارد می‌کند. او در نامه‌های خود تجربه‌های عاشقانه و عواطف درونی خویش را با مخاطب در میان می‌گذارد. عین‌القضات عشق را راه فنا می‌داند. به باور او، عاشق با عبور از نفس و انانیت، به مقام فنا فی الله می‌رسد. این اندیشه او که تحت تأثیر آموزه‌های منصور حلاج شکل گرفته، بیانگر این است که عشق حقیقی تنها با نابودی خودی و اتحاد با حقیقت الهی تحقق می‌یابد. ارتباط سه سویه عشق، عاشق و معشوق در نگرش شاعرانه عین‌القضات نسبت به پیشینیان خود به صورت متفاوتی ترسیم شده و نشان از دیدگاه اشعری و جبرگرایانه مصلح‌الدین سعدی و احمد غزالی دارد:

- استغراق و فناي عاشق؛
- افتقار و نیازمندی عاشق؛
- بی‌شعوری و بی‌خبری عاشق؛
- تردید و سرگشتگی عاشق در مبادی عشق؛

- محک و آزمونِ عاشق؛
 - بی‌باکی عاشق؛
 - ناگزیری و تسلیم بودن عاشق؛
 - تقدم نافرمانی از معشوق بر فرمانبرداری از او؛
 - استقبال از آتش دوزخ و پرهیز از نعیم بهشت در رابطه با معشوق؛
 - رجحان فراق معشوق بر وصال او؛
 - پذیرش و استقبال از جفای معشوق؛
 - غیرت عاشق نسبت به معشوق؛
- ترجیح جنگ معشوق بر صلح او.
- عشق غالب شده چون به پرتو انوار معشوق رسید، مغلوب شد؛ بدین سبب نتوان دانست که عشق با عاشق ساخته‌تر از آن بود که با معشوق؛ زیرا که عشق بر عاشق امیرست، اما در قبضه اقتدار معشوق اسیر است (عین‌القضات همدانی، ۱۳۸۷: ۱).
 - چون روح به خاصیت در عشق آویخت، عشق از لطافت بدو آمیخت، به قوت آن آویزش و آمیزش میان ایشان اتحاد پدید آمد، ندانم که عشق صفت شد و روح ذات، یا عشق ذات شد و روح صفت؟ (همان).
 - عشق آفتابست، عقل ذره؛ اگرچه ذره در تاب آفتاب در ظهور آمد، اما از کجا او را طاقت آن بود که به خود در پرتو آن نور آید (همان: ۱۹).
 - عشق چون از عاشق هر چیز جز معشوق بود، محو کرد (همان: ۳).
 - اگر طالب را قصد عالم لامکان بود، جز بر مرکب تیز تک عشق میسر نشود (همان: ۶).
 - کمال حسن معشوق جز در آینه عشق نتوان دید (همان: ۳۹).
 - خاصیت عشق هم اینجا از تأثیر فروماند؛ زیرا که تأثیر خاصیت او آن بود که قابل را مستعد قبول فعل فاعل کند، چون کرد، فاعل بر کارست و قابل در دیدارست (همان: ۱۴).
 - و چون نسیم صبا افضال معشوق، از مهب لطف در وزیدن آید، پرده از پیش جمال بگیرد، عشق آتش در تو زند و قصد دگر اول کند تا به کشف جلال متمتع گردد (همان: ۳۰).
- عین‌القضات بر «فنا فی صفاتی و افعالی» و «تجلی ذات بلاکیف» تأکید کرده و سعی در بیان «عشق شهودی» با دیدگاه منحصر به فرد و شاعرانه خود دارد. با توجه به هدف غایی عین‌القضات از عشق شهودی؛ یعنی «مکاشفه عیانی» و «یکی شدن با معشوق»، آنچه در مورد عاشق اهمیت دارد، «محو، فنا و نیستی» است:
- معشوق عاشق را برای تجربه بر محک فرمان زند و پرده از پیش ارادت بردارد تا او «بما اراد به» مکشف شود. هرآینه ترک فرمان بگویند و این بی‌فرمانی از کمال بود نه از نقصان، چنانکه اگر محمود ایاز را گفتی برو به خدمت دیگری مشغول شو و از ما فارغ باش، عمری اگر برفتی و فرمان به جای دررفتن مصیب بودی یا مخطی؟ آنکس که درین مقام فرمانبرداری نماید، خام است (۲۲).

در سخنان شیخ ابوعلی فارمدی قدس الله روحه آمده است که چون بنده را در بی شعوری از حدود انسانیت بیرون برند و از عالم ملکیت در آن بی شعوری برتر شود، روا بود که انوار تجلی ذات بی کیف بر وی افتد؛ اما اگر به مثل کوه بود، مندک گردد و اگر قائم به قوت نبوت بود، مؤید به تأیید رسالت بود، بمیرد و راه فناء ابد برگیرد؛ جَعَلَهُ دَكَاً وَ خَرَّ مُوسَى صَعَقًا سَرَّ این معنی است.

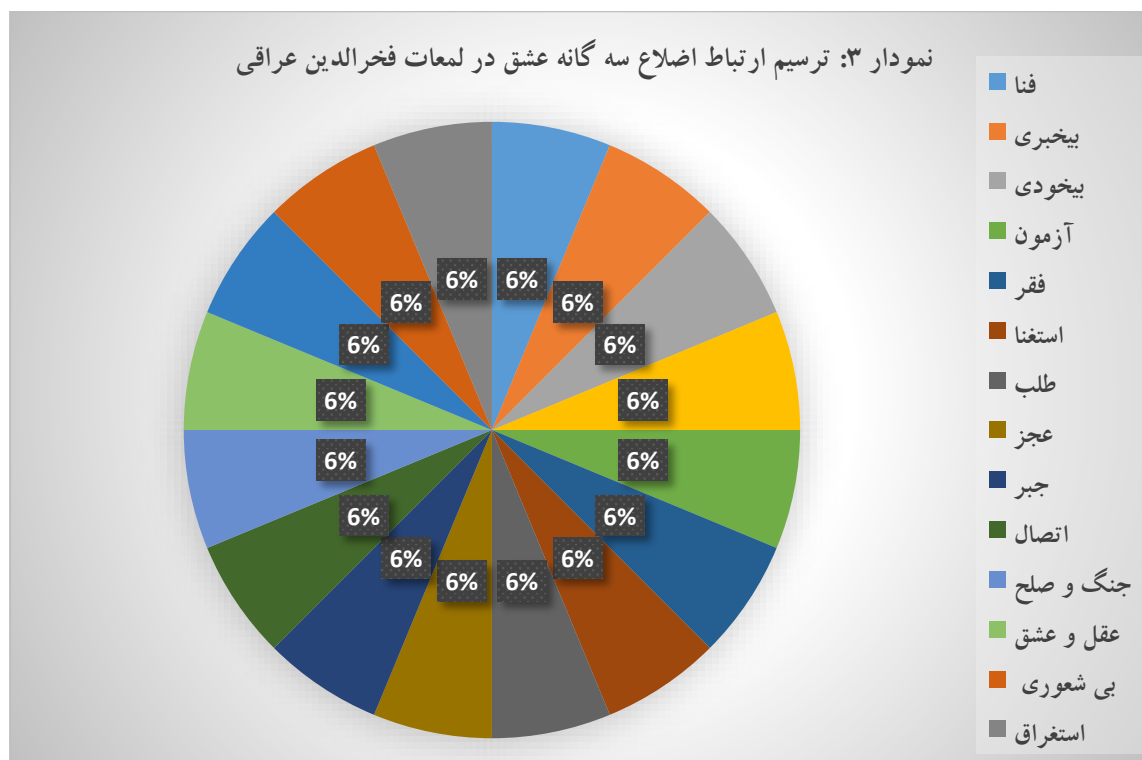

۲-۴. بینامتنیت و تأثیرپذیری فخرالدین عراقی در لمعات از متون عرفانی پیشین

عراقی شاعری سخنور و شارحی هنرمند است که علاوه بر توانایی در شعرهای پرشور و حال عارفانه، در نثر شاعرانه و بیان هنرمندانه مفاهیم بلند عرفانی، نمونه‌ای عالی و قابل توجه ارائه داده است. لمعات عراقی در عین بیان و تبیین اندیشه‌های عمیق عرفانی ابن عربی، زبانی شاعرانه و جذاب ارائه می‌دهد که محصول پختگی و کمال نثر فارسی در قرن هفتم است. نثری که همچون شعر، مجال آن را یافته تا مضامین و اندیشه‌های بلند عرفانی را در خود جای دهد. فخرالدین عراقی شاعر عارف، دیوان اشعار و «لمعات» خود را با درون‌مایه عشق به رشته تحریر کشیده است. در آثار عرفانی وی و به طور خاص «لمعات» بی‌صدایی عاشق و میدان‌داری عشق مضمون اصلی است. بارزترین جلوه عشق، در آثار عراقی «درد فراق» است. عراقی، تحت حاکمیت ضمیر «توی» (معشوق) نامعین است که «من» او را تابعی از «او» (معشوق) کرده است. در بافت موقعیتی، هجوم مغول و ظهور ابن عربی، عراقی به صورتی بی‌محاجاتر، از عشق به معشوق ازلی، دم می‌زند و جان‌مایه شعر، به‌ویژه لمعات را بر پایه وحدت وجود می‌نهد. در بینامتنی، تحت تأثیر گفتمان آیاتی از قرآن، اندیشه‌های وحدت وجودی ابن عربی و جمال‌گرایانی چون احمد غزالی است. در قلندرمنشی، با تهور بیشتر میراث‌دار سنایی و عطار است. بنیادی‌ترین نظرگاه تقابلی عراقی، گفتمان

عشق‌محور در برابر زهدمدار است. همین رَویّه به دلیل ماهیت انفعالی زبان و بیانش، در راستای تثبیت ساختار نهاد قدرت حاکم عمل کرده است. «لمعات» فخرالدین عراقی آینه تمام‌نمای عرفان اندیشه‌های مکتب وحدت وجودی ابن عربی است. عراقی تلاش می‌کند تا عشق را از زاویه عاشق و معشوق مورد و تجزیه تحلیل قرار دهد. او به گونه ای این موضوع را در نظر می‌گیرد که می‌توان درایت و نگاه دیالکتیکی را در کار او سراغ گرفت. از نظر او، عاشق و معشوق چنان به هم مرتبط هستند که هریک در آینه دیگری می‌توانند خود را ببینند. بر این مبنا، گویا بین ظاهر و باطن عاشق و معشوق نوعی تعامل و کنش متقابل دو سویه در جریان است. او سعی دارد تا روندهای اثرگذار بین کنشگر عاشق و عاشق دیگر و خداوند را به نوعی نشان دهد. این روندها چنان بر یکدیگر تأثیرگذارند که در هر لحظه و در هر مکان، می‌توان تفسیری نو از عشق را ارائه داد. نگاه دیالکتیکی عراقی نشان می‌دهد که او از سطح عبور کرده و در حال ارائه و بازتولید معنایی از عشق در گذر زمان است. معنایی که ممکن است در هر زمان و مکان خود را به شیوه‌ای نشان دهد. او به عشق الهی اعتقاد دارد؛ اما هرگز عشق زمینی را نادیده نمی‌گیرد. او می‌خواهد انسان را به تکامل و شناختی عمیق و شهودی سوق دهد. مبانی رابطه میان عشق، عاشق و معشوق در اندیشه عراقی در موارد زیر قابل بررسی است:

- یکی بودن عاشق و معشوق؛
- عشق زمینی مقدمه‌ای برای عشق الاهی؛
- فنا و بیخودی عاشق؛
- تقابل عقل و عشق
- دو سویه بودن عشق؛
- تسلیم محض و بی‌چون و چرای عاشق؛
- ترجیح عشق بر عقل؛
- هجرت عاشق از موطن و تعلقات خویش؛
- محو عاشق در مسیر عشق؛
- کشش و کوشش؛
- تقدیس عشق زمینی؛
- ازلی و ابدی بودن عشق؛
- جبر و استغناي معشوق؛
- سلب هر گونه اختیار از عاشق؛

۲-۵. بینامتنیت و تأثیرپذیری عبدالرحمن جامی در «لویح» از متون عرفانی پیشینیان

تبلور جهان‌بینی عارفانه جامی در آثارش به سه شیوه متفاوت قابل بررسی است. وی در شیوه نخست، به پیروی از شعر عارفانه فارسی در سده‌های نخستین که به طور کلی در حول و حوش سمبلیسم ساده نخستین بود، به طرح نمادهای نسبتاً ساده عرفانی همچون عشق، وصل، شوق، فنا و غیره پرداخته است. در نوع دوم با پیروی از شیوه نمادگرایی عرفانی که به وسیله سنایی غزنوی در ادب فارسی راه یافته، از نمادهای شاعرانه و عارفانه مدد گرفته است. وی در شیوه سوم با تبعیت از مبانی مکتب وحدت وجود ابن عربی، به بیان رابطه میان عاشق و معشوق/محب و محبوب تمرکز کرده است.

سراسر نوشته‌های جامی و به طور خاص رساله «لویح» سرشار از اصطلاحاتی مانند عشق، عاشق و معشوق است که با زبان تمثیلی و نمادین بیان می‌شوند. در رویکرد عارفانه و وحدت وجودی وی علت آفرینش جهان نه سود بردن خالق اوست و نه بهره رساندن به مخلوق، بلکه سبب اصلی آفرینش، حُب حق تعالی به کمال است. «عشق» در نگرش جامی، عشق به خداست و بقیه همه، مجازی‌اند؛ یعنی، «عشق» نیستند؛ بلکه صورتی از عشق دارند و از آنجایی که همه افراد، قابلیت عشق به ذات الهی را ندارند، متناسب با شأن و استعداد و مرتبه وجودی خودشان به کمالات و زیبایی‌ها مجذوب می‌شوند. از سوی دیگر، ادراک معانی مجرد برای آن‌ها بدون مظهری مناسب حال و نشئه‌شان میسر نیست، لاجرم به واسطه زیبایی‌های ظاهری در مظهری انسانی، آتش عشق در نهادشان شعله‌ور می‌شود. سپس، تعلق و میل حسی از آن مظهر، قطع شده و سر جمال مطلق از صورت‌های مقید، آزاد گردیده و بابتی از ابواب مشاهده به رویشان گشوده می‌شود و عشق مجازی عارضی، رنگ عشق حقیقی می‌گیرد.

«اشتقاق عاشق و معشوق از حقیقت مطلقه عشق است که هریک همان حقیقت مطلقه است مأخوذ با خصوصیتی. اطلاق لفظ عشق بر حقیقت مطلقه از آن جهت است که حقیقت مطلقه با معنای عشق و محبت از جهت عموم سریان در همه موجودات، چه واجب و چه ممکنات، مشابه است؛ لذا حقیقت مطلقه را از جهت سریان در همه موجودات و مراتب به عشق و محبت، تشبیه کرده‌اند. عشق درمقر عزّ و مقام وحدت از تعین عاشقی و معشوقی به دور است. «خود را به‌خودی خود می‌دانست و جمال و کمال ذاتی خود را به خود می‌دید و صدای استغنائی «انّ الله لغنی عن العالمین» (عنکبوت/آیه ۶) بر گوش تاریک‌نشینان ظلمت‌آباد عدم می‌زد. سپس، حسن خود را در آینه عاشقی و معشوقی بر خود عرضه کرد و نام عاشقی و معشوقی و صفت طالبی و مطلوبی ظاهر گشت (جامی، اشعه‌اللمعات: ۴۲).

ابن عربی از این تجلّی و ظهور که به منزله انتقال عالم از عدم (عدم عینی مقارن با ثبوت علمی و در حضرت علمیه حق) به سوی وجود (وجود عینی است، به نوعی حرکت تعبیر می‌کند و آن را حرکت حبّی می‌نامد؛ زیرا ناشی از دوست داشتن خداوند نسبت به ذات خود و ظهور و افشای کمالات خود در قالب مظاهر بوده است. از این‌رو از منظر عرفان، جهان یکسره زنده و مدرک بوده و به تبع حیات و ادراک، حبّ و عشق الهی در سراسر ارکان هستی، موجود است که در هر مرتبه‌ای به نحوی ظهور می‌یابد.

عبدالرحمن جامی، طرح آثار خود را در زمینه عشق (بدون جداکردن عشق انسانی و عشق عرفانی) هم در رساله‌های عرفانی، هم در دیوان اشعار و هم در داستان‌های هفت‌اورنگ و بهارستان عرضه می‌کند. به اعتراف او عشق حقیقی، عشق عرفانی است. وی عشق انسانی و عشق به مظاهر را مجازی تعبیر می‌کند و آن را گذرگاهی برای رسیدن به عشق عرفانی می‌شمارد؛ البته حقایق عرفان و تصوّف را در نقاب عشق زمینی نهفتن، ابتکار جامی نیست؛ او هنرمندانه برای بیان آرا و عقاید خود از این مسلک پیشینیان استفاده کرده و اگرچه در اشعارش مسایل عشق را با رمز و کنایه و در شکل بدیعی بیان می‌کند؛ اما در رساله‌هایش، این مسایل بدون پرده نگاشته می‌شوند.

- بیخودی مشخصه اصلی عاشق/محب؛
- محبت بی‌قید و شرط نسبت به صفات و ویژگی‌های معشوق/محبوب؛
- یکسان بودن صفات مطلوب و ناخوشایند معشوق/محبوب در نظر عاشق؛
- تسلیم در برابر صفات قهر و جلال معشوق/محبوب؛
- لطف و جمال معشوق/محبوب؛
- تسلیم در برابر اعزاز و اذلال معشوق؛
- تقابل عقل و عشق؛
- ترجیح عشق بر عقل؛
- کوشش و کشش «سلوک و جذبه»؛
- دو سویه بودن عشق؛
- ازلی بودن عشق؛

ارتباط روح و عشق؛

- بلا و مصیبت‌های مسیر عشق؛

- شوق و اشتیاق در مسیر عشق.

علامت چنین محبتی، این است که صفات محبوب، چون وعد و وعید، دوری و نزدیکی، اعزاز و اذلال، هدایت و اضلال بر محب، یکسان می‌شود و کشیدن مرارت آثار صفات قهر و جلال، چون چشیدن احکام صفات لطف و جمال، بر او آسان شود. محبت، نتیجه مناسبت و سنخیت بین محب و محبوب است. حقیقت مطلق عشق است. عاشق و معشوق از عشق‌اند، عشق در مقام عزت و وحدت خود از تعین عاشقی و معشوقی منزّه بود و عاشق، ظاهر و معشوق، با بطن عشق است. عشق به اطلاقش در جمیع مظاهر، ظهور کرده و در همه موجودات سریان دارد و هیچ چیز در هیچ مرتبه‌ای بدون وی تحقق ندارد و اگر عشق نبود، آنچه ظاهر شده، ظاهر نمی‌شد؛ زیرا حقایق اشیا، صور تجلیات اوست و ظهور آن‌ها به تجلی وجودی او بعد از حصول شرایط می‌باشد. پس آنچه ظاهر شده، همه، عشق است. عاشق به معشوق، محتاج و معشوق به عاشق، محتاج؛ اما راه رسیدن به معشوق، دشوار است.

کتاب *لوحی* اثر عبدالرحمن جامی رساله‌ای مختصر در تصوف و عرفان اسلامی است که بسیاری از آن به عنوان آخرین رساله‌ی مهم عرفانی یاد می‌کنند. نویسنده در این اثر توجه عمده خود را به مکتب وحدت وجود ابن عربی معطوف کرده و بنابر تفکر عارفانه خود راز تکوین عالم را در این کتاب نشان داده است. (جامی، ۱۳۷۳: ۸۴). ایدئولوژی حاکم بر عرفان قرن نهم، نظریه «وحدت وجود» است. نظریه وحدت وجود از سویی بینشی عرفانی و باوری اشراقی است و از سویی دیگر، نگرشی فلسفی به شمار می‌رود. از این رو، در برخی از شیوه‌های فلسفی جایگاه ویژه‌ای یافته و بسیاری از فیلسوفان یا عارفان فیلسوف به آن توجه داشته و آن را اساس دیدگاه‌های فلسفی و جهان‌بینی خود قرار داده‌اند. «وحدت وجود» بیانگر این نکته است که هستی، حقیقتی یگانه است و هیچ‌گونه کثرت و تعدد در آن راه ندارد و این هستی یگانه، همان هستی خداوند است. در باور این نگرش، تنها اوست که هست و جز او هیچ چیز دیگری وجود ندارد. براساس این تعاریف، شعار این مکتب چیزی نیست جز «لیس فی الدار غیره دیار» و «یکی هست و هیچ نیست جز او». به طور خلاصه، مکتب وحدت وجود، گویای این است که در جهان هستی تنها یک هستی اصیل مستقل واقعی وجود دارد و آن خداوند است و دیگر هستی‌ها - که به گفته عارفان جلوه‌ها و مظاهر اویند و به سخن فیلسوفان معلول‌ها و آفریده‌های او - از خود هیچ‌گونه اصالت و استقلال ندارند و بی او هیچ هستند (راستگو، ۱۳۸۳: ۷۳).

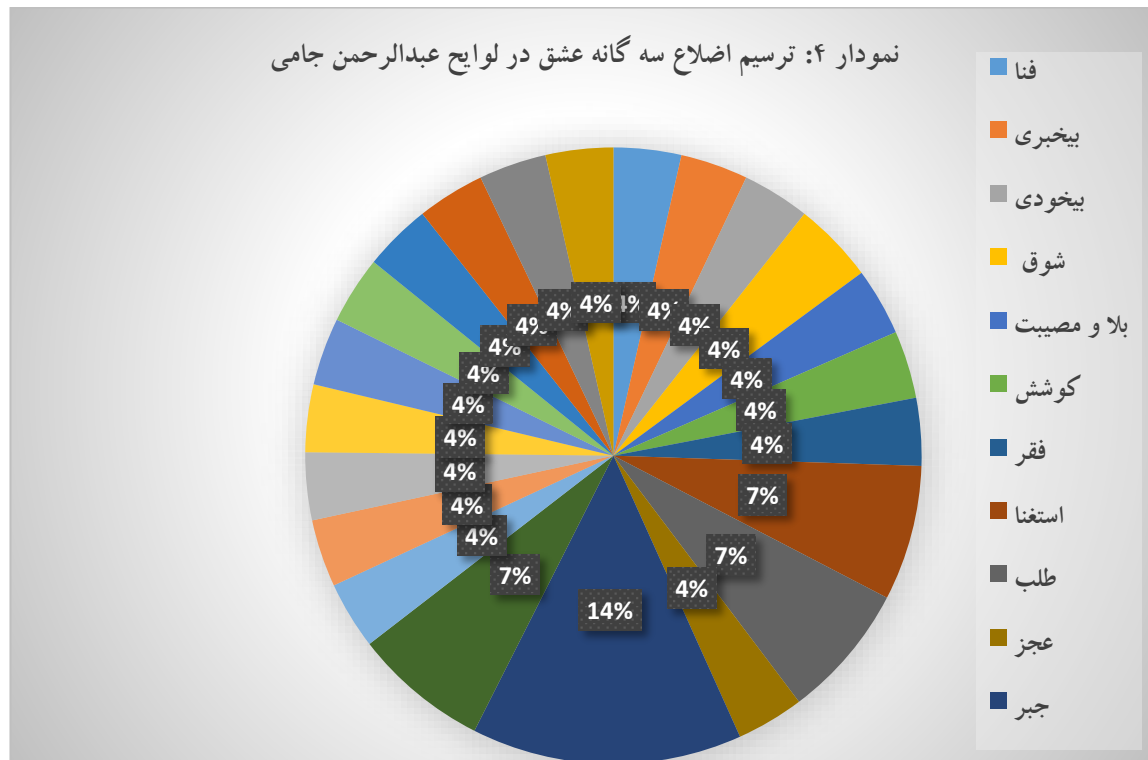
ابن عربی عشق را «اصل هستی» دانسته و بیان می‌کند که عشق یک «تجلی» است که در میانه دو تجلی قرار دارد. یکی تجلی دائمی که منقطع نمی‌شود و بالاترین مقامی است که حق در آنجا برای بندگان عارفش ظهور می‌کند و آغاز آن تجلی ذوق «چشیدن» است. تجلی دیگر آن است که سیراب شدن در پی دارد و این برای اصحاب ضیق است که عطش آن‌ها پس از نوشیدن فرومی‌نشیند. در نگاه وی، منشأ عشق تجلی خداوند در اسم جمیل خودش است. به باور ابن عربی چون جمال صنع خداوند در سراسر هستی جریان دارد و عالم، مظهر زیبایی اوست، پس عشقی که در عالم جریان دارد، از حب خداوند نسبت به خویش ناشی شده است. وی در باره این کنش الهی چنین

می‌گوید: حق «خداوند» در دنیا پیوسته بر دل‌ها متجلی است؛ پس خواطر در انسان‌ها از تجلی الهی متنوع می‌شوند. بر این اساس، اختلاف صورت‌های ظاهر در این جهان و در آخرت، چیزی جز تنوع تجلی حق نمی‌باشد؛ زیرا او عین هر چیزی است. (الفتوحات، ج ۳: ۴۷۰)، (صانع‌پور، ۱۳۸۵: ۶) و (اسعدی، ۱۳۸۴: ۱۱۰). به باور ابن عربی، هیچ‌گاه به ذات و حقیقت عشق نمی‌توان پی برد، اما از راه اقسام آن می‌توان به حریم تقریبش راه جست. از این رو عشق را به سه نوع تقسیم می‌کند:

- عشق طبیعی: از دیدگاه ابن عربی، عشق عوام است و غایت آن اتحاد در روح حیوانی است.
 - عشق روحانی: امری درونی و غایت آن تشبّه به محبوب است همراه با ادای حق محبوب و شناخت قدر او.
 - عشق الهی: حب خدا نسبت به عبد و حب عبد نسبت به خداست. چنانکه فرمود: یحبهم و یحبونه.
- جامی در لایحه دوازدهم کتاب *لویح «دل»* را جایگاه محبت خداوند دانسته است. وی با اشاره به آیه «ما جعل الله لرجل من قلبین فی جوفه» بر این باور است که «حضرت بی‌چون که تو را نعمت هستی داده است، در درون تو جز یک دل نهاده است، تا در محبت او یک‌روی باشی و یک‌دل و از غیر او معرض و بر او مقبل، نه آنکه دل را به صد پاره کنی، و هر پاره‌ای را در پی مقصدی آواره» (جامی، ۱۳۷۳: ۵۱).
- هدف جامی ایجاد تقابل میان دو مفهوم عشق و عقل در برابر یکدیگر، و ترجیح عشق بر عقل است. وی به منظور تبیین رابطه میان «عاشق و معشوق/ محب و محبوب» از دو واژه «مطلق و مقید» بهره گرفته است. به عقیده وی، «مطلق بی‌قید نباشد و مقید بی‌مطلق صورت نگیرد. اما مقید محتاج به مطلق و مطلق مستغنی از مقید» است. پس استلزام از طرفین است و احتیاج از یک طرف. چنانکه میان حرکت ید و حرکت مفتاح که در ید است» (جامی، ۱۳۷۳: ۷۸). این تعبیر که در موارد متعدد به منظور بیان رابطه حاکم میان انسان و خداوند به کار رفته، حاکی از «فقر ذاتی انسان نسبت به خداوند» است. از دیدگاه گوینده، استغنائی مطلق نسبت به انسان تنها به اعتبار ذات است و اَلّا ظهور اسماء الوهیت و تحقق نسبت ربوبیت را بدون واسطه «مقید» از محالات می‌داند. از این‌رو است که جامی هدف خداوند از آفرینش جهانیان را نشان دادن جبروت خود می‌داند. فنا در باور جامی عبارت است از آنکه «به واسطه استیلای ظهور هستی حق بر باطن به ماسوای او شعور نماند. و فناء فنا آنکه به آن بی‌شعوری هم شعور نماند و پوشیده نماند که فنای فنا در فنا مندرج است؛ زیرا که صاحب فنا را اگر به فنای خود شعور باشد، صاحب فنا نباشد، به جهت آنکه صفت فنا و موصوف آن، از قبیل ماسوای حقد پس شعور به آن منافی فنا باشد».
- «عشق بر نفوس چیره‌تر از عقل است و این از آن‌رو است که عقل، دارنده خود را مقید می‌سازد، در حالی که یکی از اوصاف عشق گمراهی «حیرت» است و حیرت با عقل ناسازگار است، زیرا عقل موجب جمع انسان و حیرت موجب پراکندگی اوست.

جامی در قالب «عارفی شاعر»، به بازنمایی مفهوم عشق عرفانی و جایگاه عابد و معبود در جهان‌بینی عارفانه خود تحت تأثیر آرای ابن عربی پرداخته است. وی با ترسیم رابطه میان عابد و معبود در محمل عشق الهی و ارائه چهره‌ای مقتدر از معبود، بر فقر ذاتی انسان، نیاز متقابل خداوند نسبت به او و جبر توأم با اختیار انسان تأکید کرده است. وی

همچنین، با ایجاد تقابل میان مفهوم عشق و عقل به پیروی از ابن عربی بر ناتوانی عقل در مسیر سلوک الی الله اشاره کرده است.

۳. نتیجه گیری

یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که باید در چند سطح مختلف به مقوله بینامتنیت مفهوم «عشق» در متون عرفانی دوره کشف و شهود نگریست. سطح نخست درون‌مایه و محتوای آثار است که غالباً بر موضوع «عشق» تمرکز دارند، سطح دوم ساختار روایت و سبک نگارش این متون است و سطح سوم شامل تصویرسازی از مفهوم عشق است. با توجه به نتایج پژوهش «سوانح‌العشاق» احمد غزالی در قالب پیشگام این آثار در پرداختن به مقوله عشق، به عنوان الگویی برای افرادی مانند عین‌القضات همدانی، فخرالدین عراقی و عبدالرحمن جامی مطرح بوده و رد پای نگرش، سبک و تصویرسازی‌های وی در آثار این نویسندگان به وضوح مشخص است. در میان انواع بینامتنیت در این متون باید بینامتنیت ضمنی را ویژگی غالب دانست. تحولات معنایی عشق در این متون به‌طور تدریجی از نگرشی احساسی و هیجانی به سمت تفسیری فلسفی و وجودشناختی حرکت کرده است. احمد غزالی بر جنبه‌های شورانگیز عشق تأکید دارد؛ در حالی که عین‌القضات آن را در تقابل با عقل و شریعت مطرح می‌کند. عراقی مفهوم عشق را در فضای وحدت وجود ابن عربی بازتعریف می‌کند و جامی تلاش دارد بین تجربه فردی عشق و اصول نظری صوفیانه توازن ایجاد کند. پژوهش حاضر نشان می‌دهد که مفهوم عشق در سنت عرفانی فارسی، تحت تأثیر تعامل متونی و دگرگونی‌های فکری، از یک بیان هیجانی و احساسی به تفسیری وجودشناختی تحول یافته است. این تحول نه تنها

در مضامین و مفاهیم؛ بلکه در سبک نگارش، ساختار زبانی و شیوه‌های بیانی نیز مشاهده می‌شود. شناخت این روند، درک عمیق‌تری از پویایی اندیشه عرفانی و جایگاه عشق در آن فراهم می‌کند. آثار منتخب در این پژوهش، هر یک در دوره‌ای خاص از تاریخ ادبیات فارسی، نقش مهمی در شکل‌گیری و تحول مفهوم عشق ایفا کرده‌اند. «سوانح-العشاق» احمد غزالی، به عنوان یکی از نخستین متون داستانی درباره عشق، جایگاه ویژه‌ای در ادبیات فارسی دارد. احمد غزالی، با روایت داستان‌های عاشقانه، نه تنها به شکل‌گیری ژانر داستان عاشقانه کمک کرد؛ بلکه به تعریف عشق به عنوان یک تجربه انسانی و اجتماعی نیز پرداخت. این اثر، الگویی برای نویسندگان بعدی شد و تأثیر مستقیمی بر آثار مشابه داشت. عین‌القضات همدانی نیز در آثار خود و به طور ویژه «لویح» و «تمهیدات» به ترکیب عناصر عاشقانه و اجتماعی پرداخت. او، با استفاده از سبکی نوآورانه، مفهوم عشق را در قالب داستان‌هایی با مضامین اخلاقی و اجتماعی تحلیل کرد و آن را به شکلی نوین ارائه داد. فخرالدین عراقی، با استفاده از زبان شعر و تصویرسازی‌های ظریف، مفهوم عشق را در قالب شعر تجلی داد. او، با تأکید بر عشق عرفانی، به تلفیق عشق انسانی و الهی پرداخت و به نوعی، پلی میان عشق دنیوی و معنوی بنا کرد و در نهایت عبدالرحمن جامی، با نوشتن «لویح» و دیگر آثارش، به ترکیب عشق و عرفان در بستر مکتب وحدت وجود ابن عربی پرداخت. او، با الهام از متون پیشین، مفهوم عشق را در قالب داستان‌هایی با مضامین عرفانی و اخلاقی تحلیل کرد و به نوعی، آخرین مرحله از تحولات مفهوم عشق در ادبیات فارسی را نشان داد. این آثار، هر یک در دوره خود، به شکل‌گیری و تحول مفهوم عشق کمک کرده‌اند و به نوعی، تاریخچه‌ای از تغییرات اجتماعی، فرهنگی و فلسفی این مفهوم را به تصویر کشیده‌اند. «بینامتنیت» در این آثار غالباً از نوع ضمنی است و این نویسندگان بیش از هر چیز از طریق بهره‌گیری از عناصر بلاغی مانند تلمیح، ارسال‌المثل، استعاره، تصویرآفرینی، وام‌گیری، اقتباس و بازآفرینی به بازنمایی مفهوم عشق و به طور خاص عشق عرفانی در آثار خود پرداخته‌اند.

منابع

- آل‌رسول، سوسن (۱۳۸۵)، عشق در عرفان اسلامی از دیدگاه عبدالرحمن جامی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، شماره ۱۷۹: صص ۱۵۷ - ۱۷۶.
- ابن عربی، محی‌الدین (۱۳۷۰)، فصوص‌الحکم، به همراه تعلیقات ابوالعلاء عقیفی، تهران: انتشارات الزهرا.
- پناهی، مهین (۱۳۹۴)، تطور مکاتب عرفانی (زهد، کشف و شهود، وحدت وجود)، تهران: روزنه.
- جامی، عبدالرحمن (۱۳۶۲)، اشعه‌اللمعات، به کوشش حامد ربّانی، تهران: گنجینه.
- جامی، عبدالرحمن، نقد النصوص فی شرح نقش الفصوص، به کوشش ویلیام چیتیک، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، تهران، ۱۳۷۰ ه.ش.
- حیدری، فاطمه و بیتا دارابی (۱۳۹۲)، بینامتنیت در شرق بنفشه، اثر شهریار مندنی‌پور، فصلنامه جستارهای ادبی، دوره ۴، شماره ۲: صص ۷۴-۵۵.
- روضائیان، مریم و سیدعلی‌اصغر میرباقری فرد (۱۳۹۰)، خوانش بینامتنی، دریافت بهتر متون عرفانی، کاوش‌نامه زبان و ادب فارسی، شماره ۲۳: صص ۸۹-۱۱۲.
- عین‌القضات همدانی، عبدالله بن محمد (۱۳۷۷)، لویح، به تصحیح و تحشیه رحیم فرمنش، تهران: انتشارات منوچهری.

- عین القضاات همدانی، عبدالله بن محمد (۱۳۷۷)، *تمهیدات*، مقدمه و تصحیح عقیف عسیران، تهران: انتشارات منوچهری.
- غزالی، احمد (۱۳۵۹)، *دو رساله عرفانی در عشق*، تصحیح ایرج افشار، تهران: انتشارات منوچهری.
- غزالی، احمد (۱۳۵۶)، *بحر الحقیقه*، به اهتمام نصرالله پورجوادی، تهران، انجمن شاهنشاهی.
- غزالی، احمد (۱۳۷۰)، *مجموعه آثار فارسی (بحر الحقیقه)*، به اهتمام احمد مجاهد، تهران، دانشگاه تهران.
- فقیه ملک مرزبان، نسرين و میلادی، فرشته (۱۳۹۲) نقد و تحلیل گفتمان نقشبندیه در غزل جامی براساس نظریه زبان-شناختی فرکلاف و هلیدی، *مطالعات عرفانی*، شماره ۱۸: صص ۱۱۳ - ۱۴۶.
- قاسمیان، فاطمه و همکاران (۱۳۹۹)، بررسی تطبیقی انواع عشق عرفانی از دیدگاه ابن عربی و جامی در بهارستان، *مطالعات زبان و ادبیات غنایی*، سال دهم، شماره ۳۴: صص ۳۷ - ۴۸.
- مالملی، امیدوار (۱۳۸۵)، شرح عشق در سوانح العشاق احمد غزالی، *ادیان و عرفان*، سال سوم، شماره ۸: صص ۸۲ - ۹۵.
- میلادی، فرشته و فقیه ملک مرزبان، نسرين (۱۳۹۰)، سیر تحول گفتمان عشق در غزل جامی، *پژوهش‌های ادبی*، دوره ۸، شماره ۳۳: صص ۱۰۳ - ۱۳۰.
- میلادی، فرشته و وفایی، عباسعلی (۱۳۹۷)، بررسی گفتمان مکاشفه در «رساله لولایح» عین القضاات همدانی براساس رویکرد نقش‌گرایی، *عرفان اسلامی*، سال ۱۵، شماره ۵۵: صص ۱۳ - ۳۸.
- ناظری، مهرداد و همکاران (۱۳۹۹)، تحلیل جامعه‌شناسی تفسیری از مفهوم عشق در اندیشه‌های فخرالدین عراقی، *نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان*، دوره دهم، شماره ۲: صص ۱۴۵ - ۱۷۵.
- وفایی، عباسعلی و میلادی، فرشته (۱۳۹۸)، بررسی نقش‌گرایانه تجارب عرفانی در گفتمان مکاشفه بحرالحقیقه احمد غزالی بر مبنای فرانقش اندیشگانی، *متن پژوهی ادبی*، شماره ۷۹: صص ۱۹۱ - ۲۱۴.

References

- Āl-Rasūl, Sawsan (2006). Love in Islamic Mysticism from the Viewpoint of 'Abd al-Rahmān Jāmi. *Faculty of Literature and Humanities, Tehran University*, No. 179: pp. 157–176. [In Persian]
- 'Ayn al-Quzāt Hamadānī, 'Abdullāh ibn Muhammad (1998). *Lawā'ih* (Flashes/Illuminations), corrected and annotated by Rahim Farmānesh. Tehran: Manouchehri Publications. [In Persian]
- 'Ayn al-Quzāt Hamadānī, 'Abdullāh ibn Muhammad (1998). *Tamhīdāt* (Prologues/Preparations), Introduction and correction by 'Afīf 'Usayrān. Tehran: Manouchehri Publications. [In Persian]
- Faqih Malek Marzbān, Nasrin & Milādi, Fereshteh (2013). Critique and Analysis of the Naqshbandī Discourse in Jāmi's Ghazals based on Fairclough and Halliday's Linguistic Theory. *Mystical Studies (Motāle'āt-e 'Irfāni)*, No. 18: pp. 113–146. [In Persian]
- Ghazālī, Ahmad (1977). *Bahr al-Haqīqah* (The Ocean of Reality), compiled by Nasrollah Pourjavady. Tehran: Imperial Society (Anjoman-e Shāhanshāhī). [In Persian]
- Ghazālī, Ahmad (1980). *Do Risāleh-ye 'Irfānī dar 'Ishq* (Two Mystical Treatises on Love), corrected by Īraj Afshār. Tehran: Manouchehri Publications. [In Persian]
- Ghazālī, Ahmad (1991). *Majmū'eh Āsār-e Fārsi (Bahr al-Haqīqah)* (Collection of Persian Works), compiled by Ahmad Mujāhed. Tehran: Tehran University Press. [In Persian]

Heidari, Fatemeh & Dārābi, Bitā (2013). Intertextuality in *Sharq-e Banafsheh* (East of Violet) by Shahriyār Mandanipūr. *Literary Quarterly Journal (Justārkhā-ye Adabi)*, Vol. 4, No. 2: pp. 55–74. [In Persian]

Ibn 'Arabī, Muhyī al-Dīn (1991). *Fusūs al-Hikam* (The Bezels of Wisdom), with commentaries by Abū al-'Alā 'Aḥfīf. Tehran: Al-Zahra Publications.

Jāmi, 'Abd al-Rahmān (1983). *Ashshi'at al-Lama'āt* (Rays of the Flashes), edited by Hāmed Rabbāni. Tehran: Ganjineh. [In Persian]

Jāmi, 'Abd al-Rahmān (1991). *Naqd al-Nusūs fī Sharh Naqsh al-Fusūs* (Critique of the Texts in Commentary on the Design of the Bezels), edited by William Chittick. Tehran: Institute for Cultural Studies and Research. [In Persian]

Mālmālī, Omidvār (2006). An Explanation of Love in Ahmad Ghazālī's *Sawānih al-'Ushshāq. Religions and Mysticism ('Adyān va 'Irfān)*, 3rd Year, No. 8: pp. 82–95. [In Persian]

Milādi, Fereshteh & Faqih Malek Marzbān, Nasrin (2011). The Evolution Trajectory of the Discourse of Love in Jāmi's Ghazals. *Literary Research (Pazhūheshhā-ye Adabi)*, Vol. 8, No. 33: pp. 103–130. [In Persian]

Milādi, Fereshteh & Vafāī, Abbās-'Ali (2018). An Examination of the Discourse of Intuitive Knowledge (*Mukāshafa*) in 'Ayn al-Quzāt Hamadānī's *Risālah-ye Lawā'ih* based on the Functional Approach. *Islamic Mysticism ('Irfān-e Islāmī)*, 15th Year, No. 55: pp. 13–38. [In Persian]

Nāzeri, Mehrdād et al. (2020). An Interpretive Sociological Analysis of the Concept of Love in the Thoughts of Fakhr al-Dīn 'Irāqi. *Social Theories of Muslim Thinkers*, Vol. 10, No. 2: pp. 145–175. [In Persian]

Panāhi, Māhin (2015). *The Evolution of Mystical Schools (Zuhd, Kashf wa Shuhūd, Wahdat al-Wujūd)*. Tehran: Rouzaneh. [In Persian]

Qāsemiān, Fatemeh et al. (2020). A Comparative Study of Types of Mystical Love from the Viewpoints of Ibn 'Arabī and Jāmi in *Bahāristān*. *Studies in Lyrical Language and Literature*, 10th Year, No. 34: pp. 37–48. [In Persian]

Roudāyān, Maryam & Mirbāqeri-Fard, Seyed Ali-Asghar (2011). An Intertextual Reading: Better Understanding of Mystical Texts. *Kāvosh-Nāmeḥ-ye Zabān va Adab-e Fārsi*, No. 23: pp. 89–112. [In Persian]

Vafāī, Abbās-'Ali & Milādi, Fereshteh (2019). A Functionalist Examination of Mystical Experiences in Ahmad Ghazālī's *Bahr al-Haqīqah* Discourse of Intuitive Knowledge based on the Ideational Metafunction. *Literary Textual Research (Matn Pazhūhī-ye Adabi)*, No. 79: pp. 191–214. [In Persian]